

Jerzy Treder

"Słownik etymologiczny kaszubszczyzny", t. 1-3, Wiesław Boryś, Hanna Popowska-Taborska, Warszawa 1994-1999 : [recenzja]

Acta Cassubiana 2, 325-331

2000

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Jerzy Treder

**Wiesław Boryś, Hanna Popowska-Taborska,
Słownik etymologiczny kaszubszczyzny, t. I-III,
wyd. Polska Akademia Nauk, Instytut Sławistyki,
Warszawa 1994-1999**

1. **Metryka i statystyka.** Tom 1 zawiera¹ takie części, jak: Od autorów, Wstęp, Lokalizacja wyrazów kaszubskich, Skróty źródeł i literatury, inne skróty, wreszcie ok. **550** artykułów hasłowych wyrazów od **A-Č**: ok. 330 A-B oprac. przez H. Popowską-Taborską i ok. 220 B'-C oprac. przez W. Borysia; tom 2. zawiera ok. **920** artykułów hasłowych na litery **D-J**, od wyrazu *dada* do *juž*, w tym na *d*, *e*, *h* w liczbie ok. 350, opracowane - wraz z *gosceje*, *xarłąžęc*, *xorėnov'e²* - przez H. Popowską-Taborską i ok. 565 na *f*, *g*, *x*, *i*, *j* - objaśnione przez W. Borysia; tom 3. ma ok. **780** artykułów hasłowych wyrazów od **K-O**, mianowicie K-L ok. 400 przez H. Popowską-Taborską i Ł-O ok. 380 przez W. Borysia. Tomy 2. i 3. poprzedzają dodatkowe skróty źródeł i literatury. Razem w 3 tomach artykułów hasłowych ok. **2250**, w tym ok. 1080 przez H. Popo-

¹ Skróć tekstu w ogłoszono w Gdańsku 15 maja 2000 r. na promocji zorganizowanej przez Instytut Kaszubski. Por. też omówienie t. I w: Roczn. Gd. t. 56/2, s. 163-170 i „Jęz. Pol.” LXXVI 1996 nr 4-5, s. 378-383, a t. II w: Roczn. Gd. t. 58/1, 1998, s. 233-237.

² Przytaczając przykłady, tutaj zwykle z tomu III, rezygnuję z zaznaczania akcentu, a układ alfabetyczny SEK-u zwalnia z podawania stron omawianego tomu.

wską-Taborską, a ok. 1165 przez W. Borysia. Można przypuszczać, iż planowane dwa dalsze tomy przyniosą ok. 1600 następnych haseł. Każdy artykuł jest podpisany przez autora. Rzadkie są hasła dwu-, trzywierszowe, częstsze hasła obszerniejsze, np. *kaduk* ‘zły duch’, *Kašëba*, *mãłnã* ‘błyskawica’, *narva* ‘murawa’, *nauoženi* ‘pan młody’, *nórt* ‘kąć’, *ńepleka* ‘niepogoda’, *obëčãj* ‘koło kołowrotka...’ itd.

Haseł odsyłaczowych w trzech tomach jest ponad 1000, mianowicie w t. 1. ok. 130, w t. 2. ok. 355, a w t. 3. ok. 430. Najczęściej są nimi warianty fonetyczne i zawsze wariantowe zapisy źródłowe, np. *klos(k)awica* zob. *kląsawice* itp., a tylko niekiedy derywaty, np. *karv'ina* zob. *karva*. Niemało artykułów hasłowych połączono odsyłaczami, sygnalizując tak zwykle powiązania podstaw słowotwórczych, np. *kabât* zob. *Kabatk*; *karkoška* zob. *karkulëca*; *karp'ec* zob. *kârkac* itp.; wyjątkowo inaczej, np. *kantov'e* zob. *ala*.

Układ artykułu hasłowego jest przeważnie gniazdowy, czyli w obrębie hasła poza wyrazem hasłowym z reguły objaśnione zostały derywaty, np. pod *kârbac* 7 derywatów: *kârb*, *kârb'is*, *kârb'âr*, *kârb'ijãš*, *kârb'ârka*, *kârb'ijónka*, *kârb'ónka*; pod *klapac* 8; pod *lop* 5, pod *lëzgak* ‘łuskać’ 6; pod *nórt* 7. Poza tym wspomnieć tu trzeba o tym, że objaśniane wyrazy są często wieloznaczne, np. *natřasli* ‘zaczynający kwaśnieć’, ‘narwany, postrzelony’. Semantyka w etymologii wymaga sporej uwagi, np. *lelac są*, *lelek*, zresztą niemało neosemantyzmów, np. czy semantycznie oryginalnych *lëxva* ‘pole nieurodzajne’, a por. *lëtevka* ‘gryka’ jako nie znane w tym znaczeniu innym jęz. słowiańskim. Trudno zatem zliczyć, ile wyrazów rzeczywiście zostało dotąd zetymologizowanych, chyba raczej nie mniej 3 tys. Piszę o tym tak szczegółowo, aby stwierdzić, że mimo wszystko będzie potrzebny **indeks wyrazów** objaśnionych czy wyzyskanych przy objaśnieniach – może z graficznym rozróżnieniem kaszubskich i niekaszubskich – i warto już o tym teraz myśleć, gdyż metodą komputerową w miarę łatwo indeks taki można sporządzić.

Wydawcą SEK-u jest Instytut Sławistyki PAN i Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS. Recenzentami wydrukowanych tomów byli sławiści, profesorowie: Janusz Siatkowski i Kazimierz Polański.

2. **Założenia** autorów SEK-u mówią o tym dziele jako „słowniku dyferencjalnym w stosunku do języka ogólnopolskiego” (zatem swoiste uzupełnienie słowników etymologicznych języka polskiego A. Brücknera i F. Sławskiego) i zawierającym szczególnie „tak zwane kaszubizmy leksykalne”, zarówno archaizmy jak i innowacje, a także „wybrane zapożyczenia niemieckie, będące pozostałością wielowiekowych kontaktów kaszubszczyzny z dialekta-

mi niemieckimi”. Wyniki tych badań mają duże znaczenie z powodu peryferyjności kaszubszczyzny i jej wielowiekowego samodzielnego rozwoju wewnętrznego w otoczeniu polskim i niemieckim.

Założenia te są realizowane w całej rozciągłości, jak dowodzą deklaracje (często wyrażane wprost w SEK I, potem ograniczone, ale z przytaczanej dokumentacji są one czytelne) typu: „z innych obszarów słow. nie poświadczone” czy „izolowane na gruncie słow.”, np. *klepa* ‘dawna sukmana...’, *korus* ‘mała brukiew’, *koscól* ‘stos drewna opałowego’, *kosm’ěň* ‘część karku u konia...’, *kómka* ‘ława pod piecem’; *křěvac* ‘macać kure’; *kujáčk* ‘osoba droga’; *kunocěc* ‘guzdrać się’; *kusrât* ‘znachor’; *kuta* ‘stara baba’; *kutin* ‘czarownik’; „nieznane innym jęz. słow., wyjąwszy obszary łuż.”, np. *komuzěc sã* ‘chmurzyć się’; „izolowane na gruncie (zach.)słow.”, np. *kazěb* ‘jakakolwiek wielka ryba, zwł. leszcz’; *kńiše* ‘włosy’; *kradńiše* ‘księgi przeżuujących’; „izolowane dziś na gruncie pn.słow.”, np. *kołovaže* ‘koleina’; „nie znane na pozostałym pol. obszarze dial.”, np. *kumac* ‘żłobić’; „poza obszarem kasz. nazwa nie notowana”, np. *karno* ‘stado’, *kór* ‘pospólstwo’, *kqtór* ‘ropucha’; też typu „zasięg ograniczony do niedużego obszaru pn.-zach. Kaszub”, np. *klakutě* ‘gusta’, a por. *kopónka* ‘niecka’, *kopřěva* ‘pokrzywa’ itp., m.in. *slń.*, np. *krevka* ‘czerwona mrówka’, *krě, krěv’e*. Najczęściej wszakże pojawia się informacja: „izolowane/ nie znane/ nie notowane/ nie poświadczone na pozostałym pol. obszarze dial.” Geografia materiałów dialektalnych ma istotną wymowę, m.in. dla ustalenia dróg przenikania zapożyczeń.

Specjalnie traktowane są „wyrazy niepoświadczone w żadnych innych źródłach”, jak np. *kląskawice* ‘kaczka’, *kobelka* ‘konik polny’ (1826 Mrongowiusz), *kowarz* ‘złoczyńca’, *krak* ‘kruk’, *krzywanie* (1643 Pontanus); *kurno gviozda* (1862 Hilferding), a por. też daw. *klobocon* czy nie występujący już u Sychty), *kłobuk* ‘kapeluszyk’. Notabene, we współczesnych źródłach pojawiają się izolowane poświadczenia, np. *klómp* ‘but...’, *kučěpa* ‘stara panna’, *kudjâbel* ‘zły duch’.

Rzadziej pojawiają się wyrazy podobne do poświadczonych w innych gwarach, a wśród nich i innych kaszubizmów nierzadkie są **zapożyczenia** niemieckie, zwykle z dialektów pruskich, np. *kabaka* ‘stary dom’, *karš* ‘żwawy’ i ‘mąka’; *kasper* ‘dudek, błazen’, *kavel* ‘kawał patyka...’ i ‘los’; *kâbel* ‘gruby powróż’ i *kâblovac sã*; *kâdra* ‘podgardle u krowy’; *kâga* ‘choroba bydłęca...’; *kârb* ‘odpowiedzialność’ i ‘sposób’; *klabâtnik* ‘błędny ogień’; *klapra* ‘giętki kołek między szprychami koła...’; *klepa* ‘ławica piaskowa...’; *klick* i ‘kluseczki...’; *klómp* ‘chodak’; *klump* ‘gruda’; *klupa* ‘narzędzie do wybijania liczb...’ i

'kok'; *koplovac* - o owcach 'zbijać się w gromadę...'; *kornutka* 'żeński demon zbożowy...'; *kóbel* 'zły duch'; *kót* 'racica', *kraka* 'stary koń'; *kruk* 'stary wół' i 'dzbanek gliniany'. Do hybryd polsko-niemieckich należy np. *łózbrat* 'łobuz' < niem. dial. *losbruder*, a do tzw. pożyczek zwrotnych np. *kvark* 'twaróg' z niem. *Quark*, a to ze słow. **tvarogъ*. Liczba etymologizowanych zapożyczeń wynika z przytoczonej wyżej zasady doboru wyrazów! Mniej tu zapożyczeń z polskiego, np. *karafina* 'karafka', *kuranka* 'piosenka'; *mąkolijã* 'depresja' - czy inne, np. *kãta* 'chata' - ruskie?, *kormón* 'żebrak' - ukraińskie, ale czy jedno i drugie bezpośrednio? Polemika z innymi autorami jest normą, zwłaszcza w zakresie etymologii, np. z R. Trautmannem pod: *kacza* czy G. Labudą pod *mělc* 'borsuk' i F. Hinzem pod *kařěna*. Cytowana literatura jest ogromna, a imponują osobne studia autorów SEK, ale zdarzają się mało ważne przeoczenia, np. pod *kórtonok* 'pies pasterski' (1861 Ceynowa), jakoś nie odnotowano informacji Berki: młr. *kornuta* np. *vovcia* 'rogata owca', czes. *kurnota*, pol. *kurnuty*...

Podkreślić koniecznie trzeba, że przeważnie zapożyczone są tylko wyrazy podstawowe, gdy derywaty od nich najczęściej są rodzime, np. *lop* 'naręcze siana', a *lop'ic* 'śnieg pada dużymi płatami', *lop'isti* 'o śniegu', *lop'izna* 'siano zbite', *lop'ica* 'zadymka', *lopušk* 'małe naręcze'; inaczej, tj. oba zapożyczeniami, np. *kãbel* 'gruby powróż' i *kãblovac sq.* Notabene, nadzwyczaj krytycznie autorzy odnoszą się do sugestii innych badaczy (np. G. Labuda) o pochodzenie pruskie, np. *kaduk* 'zły duch', *klupa* 'kura', *kuka* 'zły duch', *kurp* i *Kurpie*.

Nazwy własne nierzadko także zostały uwzględnione, jak np. lokalne etnonimy: *Kabatk*, *Karvotk*, *Kašěba*, *Kurbańi/Kruban*, *Ležce*, *Ńiňãcě*.

3. **Bogactwo źródeł kaszubskich** w SEK-u zwraca szczególną uwagę. Wedle liczby skrótów jest ich ponad 40, w tym tak fundamentalne i wielotomowe, jak: AJK, słowniki Lorentza i Sychty, a poświadczenia z ostatniego są eksponowane (SEK I 21). Tom 3. rozpoczyna wykaz dodatkowej literatury, mianowicie 30 nowych pozycji, przeważnie niedawno wydanych, w tym publikacje gdańskie B. Krei, *Studia z polskiego słowotwórstwa* (1996) i E. Rogowskiej, *Kaszubskie nazwy roślin uprawnych* (1998). Zauważę, iż pod *knãrz* wyzyskano już też *Tragedię o bogaczu i Łazarzu* (1999). Źródła zostały bliżej scharakteryzowane (SEK I 15-23) i oddzielone od tzw. zabytków kaszubskich, wyzyskiwanych ostrożnie (SEK I 24), a por. np. przytoczenia z Krofeja s.v. *brutka*, *buxa*, czy Pontanusa s.v. *krzywianie*, *m'ihic* 'mówić'. Podkreśla się tu ścisłą przynależność słowińszczyzny do kaszubszczyzny, ale materiały sło-

wińskie są programowo eksponowane, a zatem jak kiedyś w słowniku E. Bernekera i współcześnie O.N. Trubaceva, a ich rozróżnienie bierze początek u Hilferdinga. Kwestie te szerzej objaśnia dzieło jakby towarzyszące SEK-owi, uzupełniające informacje o źródłach, o geografii wyrazów i osobliwościach kaszubskiego słownictwa, ale jednocześnie i przede wszystkim wyznaczające zakres badań autorów³.

Autorzy doceniają materiały leksykalne Mrongowiusza, w tym jego rękopiśmienny *Słowniczek*⁴, ale brak jako najdawniejszych jego poświadczeń, m.in. pod: *łżėkv'at* ‘kwiecień’ brak dokumentacji: „*użyk kwiat* или *użek kwiat* (Апрмль-ммсяць. Г. Мронговіуць пишеть уієгkwiat и даеть этому слову значеніе: *сожигающий цвыты* (Blumenverbreuner). Въ Иллир. діалектах Мартъ называється: *ожуякъ*. Иммиють ли эти слова связь между собою?)”⁶; *morščėzna* czytamy: „Słabo poświadczona jest postać *morščina* [...]: *muorszczina* ‘północ’ Pr 8...”, gdy wcześniej *mūōrszczynà* i *muorszczyna* ‘Nord’, a zatem istotnie tylko Mrongowiusz; *nana* ‘matka’; słń. *ńebozår* ‘świder’ (Lorentz) brak poświadczeń: *niebozas* ‘ein grosser Bohrer’ Mrongowiusz (oba rps) i tegoż słownik z 1837 r., a por. to z definicją: ‘buravъ [świder - J.T.], напарье’ (1840 Pr), a zatem chyba nie tylko słń. (Mrongowiusz był wśród Kabatków), do czego por. inaczej usłyszane *niebozos* ‘jakiś gwiazdozbiór’ (1856 Hilferding), a poza tym dopisek: „[...] (o kształcie świdra)’ jest innowacją kasz.” stanowi dodatkową komplikację dla badaczy, gdy należało definicję znaczeniową Hilferdinga (też u Kolberga) określić jako mylną, wynikającą z interpretacji brzmienia wyrazu. Także pod *otrok* ‘syn’ brak najstarszych poświadczeń Mrongowiusza (i Prejsa): *otrok* obok *jotrok*, *jotrōcznik*, *jotrōcznica*.

³ H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996; szczególnie r. I o dziejach leksykografii.

⁴ Por. rękopis szczeciński: Z. Szultka, *Nowe spojrzenie na kaszubskie badania K.C. Mrongowiusza*, cz. II, SO 50 1993, s. 153-191, który z petersburskim porównała H. Popowska-Taborska, *Dwa autografy kaszubskiego Słowniczka Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, „Rocz. Gd.” 56/2, 1996, s. 93-101.

⁵ H. Popowska-Taborska, *Kaszubskie materiały leksykalne w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, Studia z Fil. Pol. i Słow. 32, 1995, s. 55-68. H. Popowska-Taborska, *Z dziejów kaszubskiej leksykografii (najwcześniejsze dociekania etymologiczne)*, JP LXXVI s. 256.

⁶ 1840 Prejs. Dalej tu pod skrótem Pr (jak w SEK). Por. też *użek kwiat*, pałacy kwiat, miesiąc kwiecień. „W ilirskiém narzeczu marzec nazywa się *ożajak*. Jestli jaki związek między temi wyrazami?” (1850); nadto: *użekwiat* ‘kwiecień’ (Chmielno) 1862 Hilferding 204.

Autorzy wykazują stały krytycyzm wobec źródeł, np. *krëk* Sychta i Labuda zamiast *krëk* ‘dobrze’, ale ulegli zapisowi *łina* ‘ciotka’ 1861 Ceynowa (por. *łyna* 1862 Hilferding) – niejasnemu – zestawionemu z *uëna* ‘ona – o ciotce, czarownicy’, gdy najprościej przyjąć, m.in. z powodu znaczenia, że oddaje on pol. *wujna*, por. *uj* (pd., śr., rzadz. pn.) *uja* (pn., rzadz. śr.) ‘brat matki’ i *ujna* ‘żona wuja’ Sychta, bez lokalizacji, ale raczej pn. Rozróżniają też - w miarę posiadanych informacji – oryginalne materiały (np. poświadczenia terenowe) od powtarzanych z innych źródeł (w kaszubskim piśmiennictwie), np. zwłaszcza neologizmy A. Labudy, np. *kawelk* ‘ułamek’, *kawelkowac* ‘działać na ułamkach’, *obënda* ‘obwód, rejon’ – czy J. Trepczyk, np. *ńikva* ‘nicość’.

4. **Zasady etymologizowania** wyłożył we wstępie W. Boryś, stwierdzając m.in., że: 1. objaśnia się pochodzenie poszczególnych leksemów i formacji (nie: rodzin wyrazowych, jak Miklosich, Berneker, Brückner); 2. najpierw próbuje się je zanalizować na gruncie kaszubskim, potem ewentualnie dopiero poszerza się tło na Polskę czy Słowiańszczyznę itd. Wymaga to oczywiście wnikliwego wchodzenia w całą strukturę, jej przemiany semantyczne, wariantywność fonetyczną (alternacje fonetyczne, np. *b:v*, *p:b*) i morfologiczną, np. *blesón*, *boradina*, *bordolëc/ burdolëc sq.* Wiele zachodu wymaga przeanalizowanie materiałów porównawczych z innych języków.

Trudności etymologiczne tkwią tu przede wszystkim w płynności badanej kaszubskiej materii językowej, tj. w ogromnej i częstej wariantowości fonetycznej rdzenia i formantu (czasem tylko graficznej z powodu zapisów źródłowych!), specyfiki kaszubskiego systemu fonetycznego (przy licznych wymianach!) i słowotwórczego (przy ogromnej wariantowości) gwar kaszubskich. Dopiero zetymologizowanie określonych wyrazów pozwoli też na ustalenie mechanizmów i kierunków odpowiednich zmian natury fonetycznej (alternacje), np. *kafolc* < *fafolc*)(*kawał*; czy morfologicznej (np. formanty, rodzaj); *ch-* > *k-*: *chlazdra* i *klazdra*, *klektać* : *klexta*.

6. **Podsumowanie.** Leksyka kaszubska cieszyła się zawsze dużym zainteresowaniem sławistów, także autorów słowników etymologicznych, np. F. Miklosich (1886), A. Brückner (1927), K. Polański, H. Schuster-Šewc, Trubačev, zwłaszcza F. Sławski. Niewątpliwie wzrośnie ono dzięki SEK-owi, m.in. jego poziomowi. *Słownik* stawia sobie bowiem za cel “ukazanie tej dziedziny słownictwa, do której etymologowie i historycy języka mieli dotąd w pewnym sensie dostęp utrudniony”. Teraz nastąpić mogą szczegółowe studia etymologiczne.

Zainteresowani już dziś żałują, że w SEK-u brak wielu wyrazów, jak np. *mulk*, a por. *Mulk*, *Mulkowski*⁷, m.in. utrwalonych wyłącznie w nazwach wła-

snych, np. *kloc* ‘określony kawał pola, łąki, lasu’: osada *Kloc* (1686) pod Piechowicami w Kościerskiem i nazwy terenowe⁸. I aczkolwiek trudno myśleć o objęciu taką analizą wszystkich wyrazów, to niewątpliwie potrzebny suplement Autorzy już planują.

⁷ Por. E. Breza, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, Gdańsk 2000, s. 291.

⁸ Por. E. Breza, *Kloc* ‘określona miara pola, łąki’ w kaszubskich nazwach topograficznych, *Zesz. Nauk. UG, Prace Językoznawcze* Nr 1, Gdańsk 1972, s. 125-130.